

А. І. Калтачэнка

Дзяржаўная ўстанова адукацыі «Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы»,
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, вул. Маскоўская, 15, 220007 Мінск, Рэспубліка Беларусь,
+375 (29) 270 62 11, koltachenkoalina@gmail.com

МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ АДУКАЦЫЙНЫХ ПАДАРОЖЖАЎ XVI—XVIII СТАГОДДЗЯЎ НА ПРЫКЛАДЗЕ АДУКАЦЫІ ЯКУБА САБЕСКАГА

У артыкуле аналізуецца метады гістарычных даследаванняў, найбольш прыдатныя для вывучэння адукацыйных падарожжаў шляхты XVI—XVIII стагоддзяў на прыкладзе выхаваўчых інструкцый і дыярыуша падарожжа Якуба Сабескага — дзяржаўнага і ваеннага дзеяча Рэчы Паспалітай, бацькі караля Рэчы Паспалітай Яна III Сабескага. Асноўная ўвага надаецца спецыяльна-гістарычным і міждyscyплінарным метадам, сярод якіх разглядаюцца нарратыўны, гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны метады і кантэнт-аналіз. Ужываючы названыя метады, разгледзілі замежную адукацыю Якуба Сабескага, яе геаграфію, асаблівасці і ўплыў на кар’еру шляхціца.

Ключавыя словы: метады гістарычнага даследавання; Якуб Сабескі; замежная адукацыя; нарратыўныя крыніцы; дыярыуш.

Бібліягр.: 17 назв.

A. I. Kaltachenka

State Educational Institution “Republican Institute of Higher Education”, Ministry of Education of the Republic of Belarus,
15 Moscovskaya St., 220007 Minsk, Republic of Belarus, +375 (29) 270 62 11, koltachenkoalina@gmail.com

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF EDUCATIONAL TRAVELLINGS IN THE XVI—XVIII CENTURIES ON THE EXAMPLE OF THE EDUCATION OF JAKUB SOBIESKI

The article analyzes the methods of historical research that are most suitable for studying the educational travels of the nobility of the 16th—18th centuries on the example of the preserved teaching instructions and the travel diary of Jakub Sobieski — statesman and military leader of the Polish-Lithuanian Commonwealth, father of the King of the Polish-Lithuanian Commonwealth Jan III Sobieski. The main attention is paid to special historical and interdisciplinary methods, including narrative, historical genetic, historical comparative methods and content analysis. With the help of these methods, the foreign education of Jakub Sobieski, his geography, features and influence on the career of a nobleman are examined.

Key words: methods of historical research; Jakub Sobieski; foreign education; narrative sources; diary.

Ref.: 17 titles.

Уводзіны. Сучасны этап развіцця беларускай гістарычнай навукі характарызуецца павышанай цікавасцю не толькі да палітычнай ці эканамічнай гісторыі, але і да вывучэння гісторыі культурынага

і прыватнага жыцця, у тым ліку да адукацыі. Беларускія гісторыкі распрацоўваюць у гэтым напрамку такія тэмы, як гісторыя этыка-педагагічнай думкі [1], этнаканфесійныя і сацыяльныя асаблівасці адукацыі ў розных гістарычных перыяды [2], роля манаскіх ордэнаў у гісторыі асветы [3]. Тэма замежнай адукацыі шляхты і магнатаў, геаграфія і асаблівасці адукацыйных падарожжаў таксама ўяўляюць цікавасць, але разглядаліся толькі асобныя прыклады гэтай з’явы [4; 5].

Метадалогія і метады даследавання. Даследаванні замежнай адукацыі вядуцца па такіх архіўных дакументах, як дыярыушы, прыватныя лісты маладых людзей да дому ці сябрам, справаздачы суправаджаючых дарослых губернераў ці слуг, адукацыйныя інструкцыі да выхавацеляў і саміх падарожнікаў, тэстаменты і г. д. Праца з такім тыпам дакументаў патрабуе выкарыстання спецыяльных метадаў, якія дазваляць апрацаваць матэрыял найбольш якасна. Таму мэтаю артыкула з’яўляецца аналіз тэарэтыка-метадалогічнай базы для пошуку метадаў, прыдатных пры даследаванні адукацыйных падарожжаў шляхты XVI—XVIII стагоддзяў на прыкладзе дыярыуша Якуба Сабескага (1591—1646) — дзяржаўнага і ваеннага дзеяча Рэчы Паспалітай, бацькі караля Рэчы Паспалітай Яна III Сабескага.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне. Вывучэнне дыярыушаў, лістоў, інструкцый і іншых нарратыўных крыніц мае пэўныя метадалогічныя асаблівасці. Даследчык можа аналізаваць інфармацыю толькі відавочную або вывучаць латэнтны, схаваны змест. Але якую б стратэгію

не выбраў гісторык, ён павінен здзейсніць адбор інфармацыі з наратыўных крыніц, зрабіць адпаведныя высновы, тэарэтычныя абагульненні.

У дадзеным артыкуле разгледзім метадалогію вывучэння замежных падарожжаў з мэтай адукацыі на прыкладзе дыярыуша Якуба Сабескага, які пісаўся падчас падарожжаў 1607—1613 і 1638 гадоў [6]. Пры неабходнасці звернемся да інструкцыі Якуба Сабескага пану Архоўскаму, які суправаджаў сыноў Якуба (будучага караля Яна III і Марэка Сабескіх) у адукацыйных падарожжах [7], і інструкцыі Якуба Сабескага, напісанай сваім сынам перад іх падарожжам у Францыю (1645) [8]. Гэтыя дакументы — выдатнае адлюстраванне праграмы навучання маладых дваран у XVII стагоддзі. Якуб Сабескі ў сваіх дыярыушах апісвае ўражанні і прыгоды падчас знаходжання ў Еўропе, а ў інструкцыях тлумачыць, чаму неабходна набываць веды і якія вобласці навукі варта паглыбляць, дае парады па арганізацыі дня, акцэнтую ўвагу на неабходнасці чытання якасных кніг і нават прыкладае спіс для чытання, раіць, як бавіць вольны час.

Важна адзначыць, што ў Якуба Сабескага была звычка апісваць на паперы ўсе важныя падзеі свайго жыцця. Такім чынам, пасля яго засталася добрая пісьмовая спадчына, у якую ўваходзяць вялікая колькасць лістоў, некалькі дыярыушаў, розныя інструкцыі і каментары. Акрамя ўжо названых дакументаў ён напісаў дыярыуш маскоўскай кампаніі каралевіча Уладзіслава Вазы ў 1617 годзе, які не быў апублікаваны пры жыцці Якуба з-за рэакцыі на яго Жыгімонта III [8, с. 8]. У 1621 годзе быў напісаны і ў 1646-м апублікаваны “*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*” — дыярыуш бітвы пад Хацінам [9, с. 484], які мае высокую гістарычную каштоўнасць. У 1633 годзе Якуб Сабескі напісаў дыярыуш каранацыйнага сойма ў Кракаве, які быў апублікаваны ў 2008 годзе [10]. Такім чынам, пісьмовая спадчына Якуба Сабескага дазваляе нам сфарміраваць даволі поўны партрэт жыцця шляхціца XVII стагоддзя.

Аналіз метадаў даследавання. У сучасных гістарычных даследаваннях выкарыстоўваюць вялікую колькасць метадаў: метады лагічнага пазнання, агульнанавуковыя, спецыяльна-гістарычныя і міждысцыплінарныя, але не кожны з іх падыходзіць для працы з наратыўнымі крыніцамі. Далей прааналізуем некалькі метадаў, якія будуць карыснымі пры вывучэнні падарожжаў з мэтай замежнай адукацыі.

Наратыўны, ці апісальна-апавядальны, метады прадугледжвае збор звестак у архівах і іх мантаж у адзінае апавяданне. Расказ павінен адпавядаць логіцы саміх падзей, а гісторык інтэрпрэтуе дадзены ланцуг, зыходзячы з пэўных прычынна-выніковых сувязяў, устаноўленых фактаў [11, с. 387]. Зробім мантаж гісторыі адукацыі Якуба Сабескага.

Якуб Сабескі (1590—1646) каля 1604 года быў адпраўлены ў школу Кракаўскай акадэміі, праз год пераехаў у Замойскую акадэмію, дзе вучыўся да канца 1606 года [9, с. 483]. У 1607 годзе з’ехаў

у Парыж, дзе знаходзіўся да 1611 года. Першыя два гады вучыўся прыватна ў Ісаака Касабона, гуманіста і філалага, астатнія два гады — у Каралеўскім калегіуме (*Collège Royal*). За гэты час вывучыў французскую, іспанскую, італьянскую, лацінскую мовы і прайшоў курс гуманітарных навук. Знаёміўся з жыццём Францыі — наведаў двор французскага караля Генрыха IV, прысутнічаў пры яго пахаванні і каранацыі Людовіка XIII. У гэтыя ж гады здзяйсняў розныя падарожжы. Так, у 1609 годзе наведаў Англію, Нідэрланды, Галандыю, Герцагства Брабант, нямецкія землі. У 1610 годзе падарожнічаў па Францыі. Пасля заканчэння навучання здзейсніў падарожжа па Іспаніі і Партугаліі, у 1612-м доўгі час заставаўся ў Рыме і адтуль выязджаў да найбольш буйных італьянскіх гарадоў. У сярэдзіне 1612 года рушыў дамоў, па дарозе наведаў італьянскія Ларэту, Балонню, Ферару, Венецыю, аўстрыйскія Карынтыю і Штырыю. На некалькі тыдняў затрымаўся ў Вене для знаёмства з дваром імператара Маціяса I. Дадому вярнуўся ў 1613 годзе [7, с. 3—4].

Такое сціслае апісанне падарожжа Якуба Сабескага важна для першаснага аналізу гістарычнай з’явы. Але для глыбокага пранікнення ў сутнасць падзей гэтага, відавочна, недастаткова, трэба выкарыстоўваць іншыя метады, якія дазваляюць праводзіць больш глыбокі аналіз інфармацыі.

Гісторыка-генетычны метады — вывучэнне паходжання і развіцця розных гістарычных з’яў. Мэта — выяўленне асаблівасцей развіцця, аналіз прычын і наступстваў, тлумачэнне фактаў [12, с. 153]. Гісторыка-генетычны метады з’яўляецца адным з асноўных пры вывучэнні адукацыйных падарожжаў шляхты, бо дазволіць прасачыць генезіс адукацыйных замежных падарожжаў,

вызначыць асаблівасці геаграфіі такіх падарожжаў, уплыў канфесіянальных адрозненняў сям’і на выбар універсітэта і г. д.

Калі разглядаць прыклад адукацыйнага падарожжа аднаго чалавека, дадзены метады можна прымяніць для аналізу таго, наколькі тыпічным было падарожжа Якуба Сабескага для свайго часу, ці прасачыць, як з’ява замежных адукацыйных падарожжаў мянялася ў часе, як адрознівалася адукацыя продкаў і нашчадкаў Якуба Сабескага. Фармат і тэма артыкула не дазваляюць правесці поўны аналіз з’явы адукацыйных замежных падарожжаў, таму разгледзім падабенства і адрозненне адукацыі Сабескіх ад прынятых у той час падарожжаў, бо іх адукацыя была не зусім тыпічна для свайго часу.

Па-першае, да сярэдзіны XVII стагоддзя сярод шляхты і магнатаў Рэчы Паспалітай былі распаўсюджаны акадэмічныя паездкі, так званыя перэгрынацыі (*peregrinatio academica*), якія не прадугледжвалі турыстычнага аспекту ў падарожжах [13]. Толькі з другой паловы XVII стагоддзя пачынае звяртацца ўвага на пазнавальны аспект падарожжаў. Па запісам Якуба бачна, што ён апырэдзіў час. Вось, напрыклад, што піша Якуб пра Арлеан: “...idzie pod niém rzeka sławna we Francyi, Loire, na niéj jest piékny most murowany, miasto wesole, piékne, kościoły w niém piékne, ale bardzo zrujnowane przez Hugenotów...” [6, с. 92].

Акрамя таго, незвычайным для свайго часу выглядае і выбар месца навучання Якуба і яго сыноў. З Кракаўскай акадэміяй зразумела — да ўзнікнення Віленскай акадэміі гэта быў адзіны вялікі адукацыйны цэнтр у краіне. А вось выбар Парыжу прадстаўляе цікавасць. У першай палове XVII стагоддзя найбольш папулярныя і дарагія цэнтры адукацыі знаходзіліся ў нямецкіх і галандскіх землях.

Адным з самых папулярных быў Страсбург, які, нягледзячы на вялізныя кошты, прывабліваў прадстаўнікоў Кароны Польскай і Вялікага княства Літоўскага [14, с. 12].

Парыж жа вабіў сваёй рыцарскай школай, у якой рыхтавалі да будучай службы ў арміі. Улічваючы, што кожны шляхціц быў абавязаны служыць, зразумела, што рыцарскія школы давалі карысныя веды. У іх вучылі фехтаванню, верхавой яздзе, ваеннай інжынерыі, сучасным мовам. Класічныя мовы, права, тэалогія і іншыя навукі давалі ў скарочаным выглядзе. Тым цікавей выглядае выбар месца навучання Сабескіх — Парыжскі Каралеўскі калегіум. Адказам на пытанне выбару месца навучання можа быць, па-першае, адсутнасць вялікіх грошай для навучання ў папулярных адукацыйных цэнтрах, па-другое, добрыя ўмовы для навучання ў Парыжы. Наконт гэтага мы можам прачытаць у інструкцыі, напісанай Якубам Сабескім сваім сынам. Ён піша, што “...a to dla tego że tam spokojno na ustroniu, i nie masz tak wiele Polaków i cudzoziemców, jako gdzie indziej stoja...”, таму гэта цудоўнае месца для навучання, дзе нішто не адцягвае ўвагу ад навук [6, с. 38].

Гісторыка-параўнальны метады — параўнанне агульнага і асаблівага ў развіцці розных краін, народаў, падзей ці аб’ектаў, якія маюць розныя прасторава-часавыя характарыстыкі.

У межах артыкула можна зрабіць параўнанне адукацыі Якуба Сабескага ў Парыжы, які быў там у самым пачатку XVII стагоддзя, і Януша Радзівіла (1579—1620), які некаторы час навучаўся ў рыцарскай школе Парыжа ў апошнія гады XVI стагоддзя. Калі адукацыю Сабескага мы вывучаем па напісанаму ім дыярыушы, то падрабязнасці адукацыйнага падарожжа Я. Радзівіла знаходзяцца ў лістах да бацькі (Крыштафа Радзівіла «Пяруна» (1547—1603)) [15], дзядькі (Мікалая Крыштофа Радзівіла «Сіроткі» (1549—1616)) [16] і стрыечнага брата (Яна Юрыя Радзівіла (1588—1625)) [17], якія былі прааналізаваны Войцехам Сакалоўскім [14, с. 7].

З пісем Я. Радзівіла бачна, што малады магнат быў дзейным чалавекам. Яго не праваблівала вывучэнне моў, гісторыі, права і іншых навук, ён прагнуў апынуцца ў рыцарскай школе. Да ваеннай навукі Януш Радзівіл паставіўся сур’эзна, нават прымаў удзел у ваенных кампаніях (удзельнічаў у аблозе Амьена (1597) і бітвах з іспанцамі падчас апошняй рэлігійнай вайны ў Францыі (1562—1598) на баку Генрыка IV) [14].

Якуб Сабескі жа, наадварот, меў спакойны характар, быў схільным да навук, у сваім дыярыушы шмат пісаў пра наведванне двара Генрыка IV, сустрэчу там з рознымі людзьмі. Падрабязна апісваў тэмы, на якія размаўлялі пры двары, знешні выгляд і паводзіны людзей. Сустрэўся там Якуб і з Янушам Радзівілам, якога назваў “człowiek humoru bardzo grzecznego i na odpowiedź prędkie” [5, с. 10].

Вынікам шасцігадовага падарожжа Я. Сабескага стала азнаямленне з заканадаўствам еўрапейскіх дзяржаў, знаёмства з уплывовымі і выбітнымі людзьмі таго часу (французскія каралі Генрых IV

і Людовік XIII, ангельскі кароль Якуб I Сцюарт, намеснік Нідэрландаў Моруц Аранскі, іспанскі

кароль Філіп III, Папа Рымскі Павел V, імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Маціяс I, вучоныя, духоўныя асобы, палітыкі, творчыя людзі), удасканаленне валодання замежнымі мовамі. Атрыманыя веды дазволілі Якубу Сабескаму пабудаваць добрую кар’еру ў Рэчы Паспалітай і пад канец жыцця зрабіцца прыкладам дабрачыннасці, вучонасці, дыпламатычнай мудрасці. А Януш Радзівіл праявіў свой дзейны характар: удзельнічаў у вайне са Швецыяй (1600—1629), узначаліў рокаш 1606—1607 гадоў супраць Жыгімонта III Вазы, бараніў роўныя правы пратэстантаў і праваслаўных з католікам і г. д.

Зразумела, што такое параўнанне мае карысць толькі для напісання партрэтаў тых асоб, якіх параўноўваюць. Для больш ґрунтоўнага даследавання карысна параўноўваць больш вялікія групы людзей, напрыклад, прадстаўнікоў адной сям’і з прадстаўнікамі іншай ці адукацыйных падарожжаў ў другой палове XVI стагоддзя з падарожжамі ў другой палове XVII стагоддзя. Такія параўнанні заслугоўваюць асобнага артыкула, таму не будзем на гэтым засяроджвацца.

Сярод метадаў, якія выкарыстоўваюцца ў гістарычнай навуцы, асобна вылучаюцца міждысцыплінарныя метады гістарычнага даследавання. Адным з іх з’яўляецца *кантэнт-аналіз*. Гэты метады прыйшоў у гістарычную навуку з сацыялогіі. Даследчык робіць падлік частаты з’яўлення ў тэксце пэўных характарыстык, што дазваляе зрабіць некаторыя высновы адносна намераў стваральніка дадзенага тэксту.

Мы зрабілі скарачаны варыянт аналізу і разгледзелі тое, што цікавіла нашага героя падчас падарожжа. У дыярышы практычна нічога не напісана пра навучанне, больш апісаны вандроўкі. Таму быў праведзены пошук слоў, якія пацвярджалі б цікавасць да турыстычных аб’ектаў. Так, слова «горад» (*miasto*) сустракаецца часцей за ўсе астатнія — 161 раз, што не дзіўна, бо з яго пачынаюцца ўсе апісанні новых месцаў. Наступным па папулярнасці з’яўляецца слова «касцёл» (*kościół*) — 141, што адпавядае важнаму месцу рэлігіі ў часы падарожжа. Далей згадваюцца «замкі» (*zamek*) — 17, «цытадэлі» (*cytadel*) — 15, «масты» (*most*) — 12. Пра ўнутранае ўбранства названых пабудов практычна нічога не сказана. Можна было б палічыць і словы, якімі Я. Сабескі апісвае гэтыя архітэктурныя аб’екты, але цяжкасць у тым, што самым сустракаемым прыметнікам з’яўляецца «прыгожы» (*piękny*) — 175 разоў. І апісвае гэтым словам Якуб і людзей, і гарады, якія праязджае. Такім чынам, нават невялікі аналіз тэксту выявіў, што падарожнік цікавіўся разнастайнымі рэчамі, але аб’екты сакральнай архітэктуры былі найбольш цікавымі.

Метадаў, якімі можа карыстацца даследчык гісторыі адукацыйных падарожжаў шляхты і магнатаў XVI—XVIII стагоддзяў, існуе значна больш. Напрыклад, не былі асветлены такія асноўныя гістарычныя метады, як гісторыка-тыпалагічны і дыяхранічны. Не апісваліся магчымасці метадаў матэматычнай статыстыкі, дыскурс-аналізу, метады псіагісторыі, якія карысна выкарыстоўваць пры апісанні партрэтаў гістарычных асоб ці дапаўняць імі гісторыка-генетычныя даследаванні. Не былі разгледжаны і метады паліталогіі, якія дапамагаюць пры апісанні пэўных падзей і ролі гістарычных асоб у падзеях. Але разгледжаных метадаў ужо дастаткова, каб убачыць шырокія магчымасці працы з наратыўнымі крыніцамі і складання партрэтаў гістарычных асоб.

Заклучэнне. Сучасны стан тэарэтыка-метадалагічнай базы гістарычнай навукі прапануе даследчыку вялікі шэраг метадаў, якія дазваляюць дасягнуць мэты даследавання максімальна поўна.

Як паказана на прыкладзе адукацыі Якуба Сабескага (1591—1646) — дзяржаўнага і ваеннага дзеяча Рэчы Паспалітай, бацькі караля Рэчы Паспалітай Яна III Сабескага, прыдатнымі для вывучэння адукацыйных падарожжаў шляхты XVI—XVIII стагоддзяў з’яўляюцца: метады лагічнага пазнання, апісальна-апавядальны, гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны метады, кантэнт-аналіз і інш.

Важна адзначыць, што ўсё больш сціраецца мяжа паміж метадалогіямі розных ізаляваных навук і ўсё больш развіваюцца міждысцыплінарныя метады, якія дазваляюць праводзіць комплексны аналіз аб’ектаў вывучэння, пераадольваючы межы традыцыйнай гістарычнай рэканструкцыі, даючы магчымасць атрымання больш поўных і ґрунтоўных вынікаў даследавання.

1. *Болбас, В. С.* Канцэпцыя развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X—XVIII стст. / В. С. Болбас // *Вesn. Мазыр. дзярж. пед. ун-та імя І. П. Шамякіна*. — 2017. — № 1 (49). — С. 77—81.
2. *Сцебурака, А. М.* Развіццё адукацыі ў Беларусі ў 1569—1648 гг.: традыцыі поліканфесійнасці і сацыяльнай абумоўленасці / А. М. Сцебурака // *Выш. шк.* — 2009. — № 4. — С. 50—53.
3. *Самусік, А. Ф.* Дзейнасць манаскіх ордэнаў у галіне асветы на Беларусі ў першай трэці XIX стагоддзя / А. Ф. Самусік // *Гісторыя: праблемы выкладання*. — 1998. — № 1. — С. 37—46.
4. *Скеп'ян, А. А.* Лісты маладых князёў Алелькавічаў з Італіі / А. А. Скеп'ян // *Архіварыус. Сер. «Гісторыя, архівазнаўства, крыніцазнаўства»*. — 2009. — № 7. — С. 55—74.
5. *Самусік, А. Ф.* Князі Радзівілы ў пратэстанцкіх навучальных установах Еўропы ў сярэдзіне XVI—першай палове XVII ст. / А. Ф. Самусік // *Выш. шк.* — 2017. — № 3. — С. 53—56.
6. *Sobieski, J.* Dwie podróże Jakuba Sobieskiego ojca króla Jana III. Odbyte po krajach europejskich w latach 1607—1613 i 1638 / J. Sobieski. — Poznań : Pompejusza i Spółki, 1833. — 227 s.
7. *Sobieski, J.* Instrukcja Jakuba Sobieskiego kasztelana krakowskiego, oycza króla Jana III. Dana Panu Orchowskiemu z strony synów. Z manuskryptu przedrukowana / J. Sobieski. — Warszawa : Drukarnia Narodowa J. K. Mci, 1784. — 68 s.
8. *Sobieski, J.* Instrukcja JW. JM. Pana wojewody ruskiego (Jakuba Sobieskiego oycza króla Jana III) Ichmościom Panom Synom. Do cudzych krajów jadącym / J. Sobieski. — Warszawa : Drukarnia Józefa Ungra, 1865. — 53 s.
9. *Długosz, J.* Jakub Sobieski / J. Długosz // *Polski Słownik Biograficzny / Zespół redakcyjny: H. Markiewicz [i inni]*. — Warszawa-Kraków, 2000. — Т. XXXIX/4, zeszyt 163. — С. 483—490.
10. *Sobieski, J.* Diariusz sejmiku koronacyjnego w Krakowie w 1633 roku / J. Sobieski. — Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008. — 324 s.
11. *Ковальченко, И. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — Изд. 2-е., доп. — М. : Наука, 2003. — 486 с.
12. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / А. О. Чубарьян [и др.] ; под ред. А. О. Чубарьян. — М. : Аквилон, 2014. — 576 с.
13. *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku : materiały z badan / Regionalna Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie ; red. A. Roćko*. — Warszawa : Regionalna Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2014. — 466 s.
14. *Sokołowski, W.* Studia i peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów w latach 1595—1603: model edukacji syna magnackiego na przełomie XVI i XVII w. / W. Sokołowski // *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. — 1992. — Т. 35. — S. 3—35.
15. Адзел рукапісаў бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта (BUWil). — Ф. 3. Воп. 273. Арк. 15—16.
16. Галоўны архіў старажытных актаў г. Варшавы (AGAD). — Ф. 354. Воп. 4. Спр. 35. Арк. 507—509.
17. Галоўны архіў старажытных актаў г. Варшавы (AGAD). — Ф. 354. Воп. 4. Спр. 18. Арк. 213.

Паступіў ў рэдакцыю 25.09.2020